

Sene vår, udsået · midt i årets skel, · som et gry i grået, · som et blidt farvel. · · Som et ja til livet, · som en mystisk pagt, · som et offer givet · til en ukendt magt *Ludvig Holstein* (11). Al beyndelse er streng, men skøn. · Aldrig er en mark så salig grøn · som den rug, der gror i januar. · Sådan gror den nøgne proletar. *Kai Hoffmann* (12). Rugen · spreder ildgrøn dugen *Johannes V. Jensen* (13). Kender du den grønne rugmarks underfulde duft, · som den bølger i den lette, milde forårsluft? · · Drømmens længsler, drømmens løfter, drømmens fryd og kval · vælder op om os i rugens ånde mild og sval *Peter Alsted* (14). Rugen nikker og suser, · suser med millioner · bøjede aks, der i samme · ilinger broderligt toner *Otto Gelsted* (15). Rugen bølger over Danmarks vænge · høj som manden, vægtig som hans arm. *C. Ploug* 1869. Rugen forekommer 111 gange (blandt plantearterne det største antal) i *Jeppe Aakjers* digtning (16), en af hans digtsamlinger hedder Rugens Sange. – Danmark, du skriver med solguld dit navn · i rugens langtølgende agre (17).

LITTERATUR: (1) 821l 22; (2) 259 46; (3) 735e 123; (4) 433h 1916,183 jf. 433o 180–89; (5) 821q 7; (6) 462 140; (7) 433q 6; (8) 755 12; (9) 118 89; (10) 1002f 25; (11) 397f 50; (12) 386h 28f; (13) 433k 18; (14) 13 58f; (15) 298g 89; (16) 665j; 754 17,65–75; (17) 1002g 29f.

Byg, *Hordeum*

ALMINDELIG BYG, *Hordeum vulgare*, er især karakteristisk med de lange stak på alle nedre inderavner, mens yderavnerne som omgiver de tre småaks i hvert akse-led, kun er langt brådspidsede. De brede lysegrønne blade er snoet højre om.

Byg 1292ff, fællesgermansk (oldnordisk *bygg*), antagelig beslægtet med at bygge i betydningen opdyrke, 'det (alm.) dyrkede korn'; indgår i stednavne som Bygholm 1333ff ved Horsens, Bygum 1465ff i Himmerland, samt talrige marknavne.

Malt herreds segl 1535 og kommunevåben fra 1939 har tre bygkærner, der sigter til anvendelsen til ølmalt, skønt stednavnet næppe har denne oprindelse; bygaks i Trehøje kommunevåben 1973.

Korn 1798ff, Sjælland, Bornholm.

TORADET BYG, *Hordeum distichon*: *gummer* o. 1700, uvis betydning, *balle* og *ballekorn* o. 1700–

1842, Thy, måske beslægtet med engelsk barley = byg, dog snarest til bold = ypperlig, fortrinlig; *fladbyg* 1794 af aksets form, *rullekorn* 1796–1806, kærnerne må ruller for at fjerne stakkene; *perlegryn* 1798ff om de afskallede kærner som handelsvare. – Færøerne: *bygg*, *langaks*; seksradet byg: *valaks*.

Yderavens stak af ældre dansk stag = spids, brod og beslægtet med stikke, kaldes *stagen* Lolland, *steglen* Øjylland, *spyd* Falster, *hysken* Lolland, *bygskæg*, *-has* V- og SJylland, *avnen* vist alm.

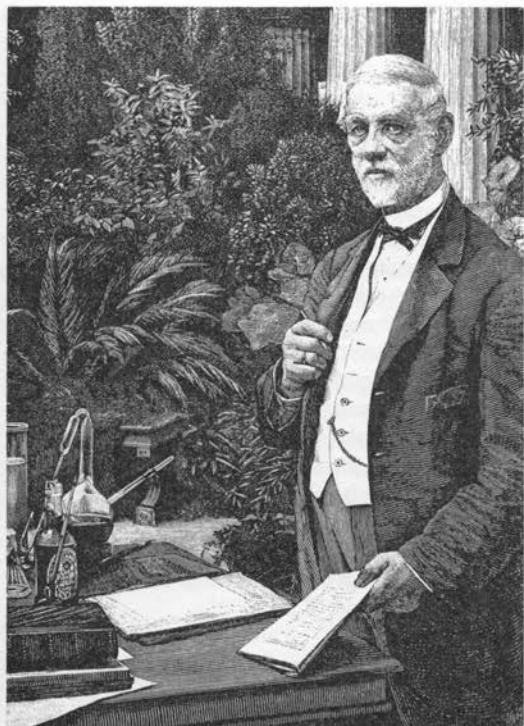
GOLD BYG, *Hordeum murinum*, blev oprindeligt indslæbt og findes omkring byer, den bliver ca. 30 cm høj, er gulgrøn og har oppustede og golde sideblomster i langstakkede, skøre aks. – *Fandens aks* og *bygggræs* 1688–1800-t, *musebyg* og *musehavre* 1764–1800-t med nedsættende betydning, *goldaks* 1796ff, *stakbyg* Fyn.

LITTERATUR: 689 1,723ff,727f; 751 101; 549 94; 297c 90; 148 9,105 og 12,9f; 947 8,1928,156.

DYRKNINGSHISTORIE

Kærner og aftryk i potteskår viser, at seksradet byg var kendt i Danmark i alle forhistoriske perioder (1) og at den efter stenalderen blev den fremherskende kornsort. I bronzealderen bliver fundene betydeligt talrigere, byggen har formentlig vundet terræn på hvedens bekostning (2). Toradet byg er først kommet til Danmark i renessancetiden. Derimod må seksradet byg være dyrket gennem hele middelalderen, førstnævntes fordel er den korte vækstperiode, mens den toradede egner sig godt til gryn. I 1500-t er det indenlandske forbrug meget stort; alene til øl gik mere end landets egen byghøst, idet udbyttet gennemsnitlig kun var tre fold. På de kgl. ladegårde fodrede man svine med byg og havre. 1760ff er byggen almindelig, men dyrkes mest på Sjælland, hvor den spiller samme rolle som rugen i Jylland. Over 100.000 tdr. byg og malt sendes årlig fra Jylland til Norge og man er begyndt at avle *himmelkorn* og *thorebyg* (3). 1771 bliver landets middelhøst anslået af regeringen til 1.087.415 tdr., 1847 (et godt middelår) er udbyttet steget til 4.650.000 tdr. (3b).

Til begyndelsen af 1800-t nævnes af sorter eller afarter bl.a. *ægyptisk korn*, *kaffebyg* (anvendt til kaffeerstatning, s. 123, eller fordi kærnerne var kaffebrune), *buskbyg*, *risbyg*, – *himmelbyg* eller *vifte* bliver 1807 dyrket af enkelte på Amager, ved Roskilde, Næstved, Lemvig og på Samsø, toradet byg mest på Sjælland, Lolland-Falster og

Brygger J. C. Jacobsen gengivet på træsnit efter maleri af August Jerndorff. Illustreret Tidende 8-5-1877.

Møn, seksradet på Fyn og i Jylland, men ind i 1800-t er den overalt den vigtigste vårsæd (4). Man siger i Skiveegnen, at »byg skal alle steder være« (o. 1800; 5). Men rugen efterhånden dominerer på halvøen, vedbliver byggen på øerne at være det mest avlede korn, indtil vangebruget i 1800-t afløses af kobbølbrugene. Jordens bonitet bliver her endnu vurderet efter dens evne til at give byg (6).

Toradet byg bliver til at begynde med næsten udelukkende dyrket af herre- og præstegårde. Den skal 1814 være ført til Thy af fynske bønder, der deltog i landets forsvar (7). I 1830'erne er toradet byg en helt ny plante på Viborgeggen (5). – Omkring 1800 oplyses, at fynske landmænd forsøger at fremavle seksradet byg (8), o. 1880 er det den mest almindelige, toradet ser man sjældent (9). Før 1848 bliver der på Thyland kun avlet byg, og aggerboen kender kun denne slags korn (10).

1907 udgør byggen $\frac{1}{5}$ af hele kornarealet (11), nu indtager den med 830.000 ha (1961), 1.257.000 ha (1968) langt det største areal; høst-udbyttet var 1968 5.059.000 t.

1870 anbefaler brygger J. C. Jacobsen, Gl. Carlsberg, at dyrke en sort specielt egnet til ølmalt, og siden 1883 er gjort et stort forædlingsarbejde på dette felt.

To- og seksradet byg har længe været dyrket på Færøerne (12).

Byg indgik i 1800-t ofte som del af landsbylærernes løn. Mellem smålodderne med hør, som høstpigerne fik i løn, blev med mellemrum sået en håndfuld byg, og rækkerne, som voksede op, hed på Mors *skelbyg*, på NFyn *dol* (13). Nogle pund byggryn m.m. blev givet som julegave til husmændene (NSjælland; 14). *Tæppebyg* var o. 1650 afgiften af en vis portion byg »på de steder, hvor bønderne er skyldige at tæppe, lukke og holde ved lige hovedgårdenes gærder, hvilken afgift betales af den, som ville være fri for dette hovarbejde« (15). – Til nutiden har man i Thy og på Mors bibeholdt det gamle rummål: 1 td. bygsæd = $\frac{5}{7}$ td. land, og flademålet 1 td. bygsædland = 10.000 kvadratalen (16).

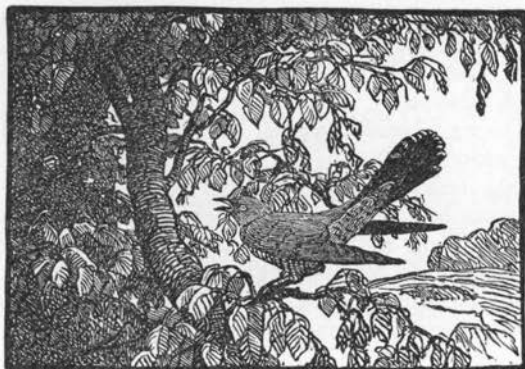
LITTERATUR: (1) 498 1958,95; (2) 191 2,133,146; (3) 728c 1,1763,539f; 3,1767,248 og 4,1768,39; (3b) 476 188f; (4) 739 1,1796,589ff; 57 2,1803,118; 675 10,1807,329; 194 ny rk. 3,1813,151f,155; 191 2,172; 688 2,58; (5) 378 1, 1909,76 og 14,1922,45; (6) 825 72; (7) 201 1842, 355; (8) 675 2,1799,349f; (9) 582 69; 339 90,92,104,124; 941f 23; 512 31,1898,497-500, 530-33 (sorter); (10) 488f 1,1891-93,37; 228e tb. 7; (11) 259 51; (12) 873 337-44,349 (o. 1780); 675 2, 1799,350; (13) 228e 3,265; 760 262; (14) 941e 11; (15) 66 2,103f; (16) 652 225f; 228e 1,148.

SÅREGLER

»Hent sæderug hos din nabo, men sædebyg langt borte« (1), sml. s. 100. Byggen kan sås, når jorden er så varm, at det kan mærkes under nøgne fødder (VJylland; 2).

Efter kalenderreglerne skal byggen sås eller være sået majdag, valborgsdag 1/5 (Sønderjylland; 3), 3. maj (Salling; 4), 12. maj (Als, VSjælland; 5), ellers lykkes den ikke. Bedste bygsæddag var i Jylland ugen efter valborgsdag (6), 10.-18. maj og navnlig d. 16., 17. og 18.; andetsteds nævnes 12.-18. maj – man sagde: tidlig sæd slår sjældent fejl, ilde sæd slår altid fejl (7). Byggen skal i jorden omkring urbansdag 25/5 (1632) eller senest den 28/5 (8); når Urbanus kommer, skal man så byg med begge hænder ☉: skynde sig (Jylland; 9). Men til en karl, der havde sået byg denne dag, sagde husbonden: Du kan lige så godt pløje det hele om, for det er en kåldag (Mors; 10).

Byggen skal være sået den 9. uge efter påske,

Træsnit af Johs. Larsen af kukkende gøg.

halvfjerde uge før St. Hans dag eller 13 uger før bartholomæusdag 24/8 (11). Den bedste byg kommer af udsæd på Kristi himmelfartsdag (12). Mange dyr varsler, at nu er det tid eller vejr til at så byg. Det gælder den gule vipstjerts tilsynkomst om foråret, derfor kaldes den *bygså*, *-såning*, *-sæd*, *-fugl* (Fanø), *gønkebyg*sæd Samsø, *pimpebyg*sæd ØJylland (13), jf. *havresåt* om hvid vipstjert, der ankommer en måned før gul vipstjert; Gøgen råber: kuk-kuk, så byg, så tyk! en tønede at begynde! – Så byg, så tyk, harv det godt! – Kuk-kuk, så byg, grov tyk, hahaha! – Kuk-kuk, kuk-kuk, så byg, så byg, kvik, kvik, kvik! – Kuk-kuk! så byg! (14). Nattergalen synger: så byg, så byg, så byg! (15) tømmevøbe, tømmevøbe, kør, kør, kør! (Lolland; 16). Og hjejlen fløjter: sorthee! sorthee! så byg, så byg! (17).

Andre påmindelser er frørernes kvækken (18) og den første mariehønes ankomst (Nr. Lynderup;

Træsnit af Johs. Larsen af nattergal; begge fra St. St. Blicher: Trækfuglene, 1914.

19). Sidder lusene (»ungerne«) på skarnbassens forkrop, skal man så tidligt, på bagkroppen er silde sæd det bedste (20).

Man rettede sig også efter en række planters vækst. Byggen skal sås, når man har set den første rugvippe (21): når rugvuppen er kendt (synlig), skal bygsæden være endt (NFyn; 22) eller: når man sår den sidste skæppe [byg], skal man se den første vippe (Mors; 23). Det er tid at så byg, når ager-padderokken har tre led (1777; 24), anemonerne blomstrer (NSjælland; 25), ligeledes kabbelejerne (MSjælland; 26), vandranunklerne som derfor hedder *byg*sædlerer (Mors; 27), kirsebærtræerne (1777ff; 28), slåenbuskene eller sorttornen (1777ff; 29): når slåen er som en skimlet hest, er bygsæden bedst (29). Endvidere: når elmen bryder (løves), skal byggen sås med begge hænder $\varnothing$: snart (10); når birken eller egen springer ud (30); når egen står brun og blå · da er det tid byggen at så (31). Når Fjalen, et skovparti i Brahetrolleborg skove, springer ud, er det bygsæd (Turup; 22).

Den, som sår byg i skindkjole (koldt vejr), skal ligge på knæ og hugge den af (1688; 32). Den skal sås tyndt, byg og boghvede siger: giv mig rum, så skal jeg nok kom', men sår du mig tæt, så bliver jeg træt (VJylland; 2). Lægger sædemanden en (eller tre) bygkærner under tungen, vil fuglene ikke æde udsæden og orm ikke skade den (33).

Når byggen var sået, plejede man at sove længe, helst til op på næste dag, det kaldtes »at sove langt byg« (Falster; 34). Ved Løgstør holdtes et *byg*sædgilde (35).

LITTERATUR: (1) 1010 5,1916,117; 760 401; (2) 342 8,1914,55; (3) 159 1909,155; (4) 488 6,1883,276; (5) 944b 129; 466 41; (6) 842b 17; (7) 488f 1,41 og 488g 1,30f; 830 8,1887,39; (8) 1004 35; 488g 1,119; (9) 228e 3,981; 499b 29; (10) 488f 1,41; (11) 488g 1, 30f; (12) 488 9,1888,35; 488f 4,159; (13) 488 6,200; 830 5,105; 3,158; 12,155f; 153 7,1933,84 og 11,1938, 15; 328e 127; 934 622; (14) 944 179; 830 3,104 og 5,77; 488 4,1880,352 og 9,81; 760 401; 449 1936,22; (15) 792 4,1794,343; 760 401; (16) 364 84; 161 1906/23: 727; (17) 161 1904/27: 1171; (18) 830 8,1887,39; 107 (Møn); (19) 488g 1,31; (20) 488 4,362 og 6,267; (21) 228e 3,90 (Vends.); 488 1,41 og tb. 31; 466b 41 (Fyn); (22) 278 8,1935,114; (23) 228e 1,147; (24) 733 36; (25) 941f 23; (26) 161 1906/23: 443,457; 1010 10,1926,62; (27) 800 1811,151; (28) 733 1777, 36; 449 1936, 22; 466b 43; (29) 733 1777,36; 234 1793,708; 792 4,1794,324; 308b 238; 488 9,1888,75; 24b 14; (30) 194 2,1790,347 (1779); 451b 1798,45; 582 72; (31) 161 1906/46: 730 (Loll.); 488g 1,30; (32)

878 2,9; (33) 466 47 (Bogø); 549 84; 760 543; (34) 830 5,1886,163; (35) 228e 1,148.

VÆKST

På Fyn skulle man have pandekager til middag den dag byggen blev sået for at få en god byghøst, eller til kyndelmisse 2/2, ellers kom der ikke »blokke« (kogødede pletter) i marken (1). Brændte arneilden klart nytårsaften, blev det en god byghøst og ellers ikke (NFyn; 2). Stormede det Blasius dag 3/2 så kraftigt, at en lyngtop blæste af gården, ville byggen blive ribbet, dvs. kærnerne slået delvis af før modningen (VJylland; 3). Regn på Vitus dag 15/6 fordærvede byggen (4). St. Kjeldsdag 8/7 blev kaldt *Kjeld svidebyg*, thi skinnede solen stærkt denne dag, ville bygmarken blive »svedet« af (5) – dog: Kjeld svidebyg er end ej så ond · som han

end står beskrevet, · af ham bonden ingenlund' · fordærvet helt er blevet (1670; 6).

I tørre somme kom der tit aks ud på siden af stråene og man sagde: byggen skyder ved ørene, vi får en ringe byghøst i år (VJylland; 7). Den havde »lap ved øret«, når den i tørke stod halvt ud af bladsleden (8). Lige før akset omgivet af blade bryder frem – *skrider* – står den i *holk*, *hulk* eller *hylken* (9) eller »med bukserne på hælene« (NVFyn; 10). Kun byggen har aks, rugen bærer vipper og havren *rosmer* (Lolland; 11).

»Den årstid omkring St. Hans, da byggen skrider, hører til den skønneste og er for bonden særlig skøn, fordi den falder sammen med et pusterum i hans ellers så anstrengende sommergerning« *C. Raunkiær* (12).

Det bliver en god byghøst, når marken har stået

Byggen mejes af mejere fra gården »Rågelund«. Maleri af L. A. Ring, 1884. Privateje.

i røkyne eller rødkøle, dvs. med røde striber på kærnerne (Fyn, Lolland; 13), sml. nedenfor. En fugtig pinse varsler god byghøst (Sønderjylland; 14); sad flest lus («unger») under skarnbassernes forkrop, kom høsten tidligt, under bagkroppen sent (15), eller henholdsvis: det tidligst såede og det sildigst såede korn gav størst udbytte, på midten en middelhøst (16). Et andet varsel om god byghøst er mange blåbær (17).

Byggen lider skade af torden, mens månen står i Tyren (1632; 18). Kold bygsæd giver varm bygvoll (-strå) (Mors; 19) og for hvert lag vand i tørvestakken ∴ så ofte det regnede, mens tørven kørtes hjem, fik man et lag byg i laden (20). Men »ros ikke byggen i blade · før du har den i lade«, og »man skal ikke rose byggen i blade og rugen, før man har den i lade« (o. 1700ff; 21), ej heller borge (låne) på bladebyg, dvs. mens den endnu ikke har sat aks (1688ff; 22) – thi vel kan byggen gå til Rajs (Randers) marked ∴ først i juli, og endda komme igen (23) eller rejse to gange til Rom ∴ gå næsten ud, men tredje gang bliver den borte (8).

Tolvugersdagen efter udsæden skal byggen møde ved ladeporten (Jylland, Køgeegnen o. 1870; 24). Gøgen høres, når den kan få et bygblad at kugle i, og store rejser, når den har set det første bygneg (25), sml. s. 102. Når byggen skrider, skal fanges ål (26).

LITTERATUR: (1) 466b 168; 760 555; 250d 110; (2) 760 461; (3) 488 9,2888,28; 342 8,1914,53; (4) 842b 19; (5) 878 2,5 (1688); 170 3,1816,400; 488 4, 1880,371; 466b 163; (6) 301 58; (7) 342 8,1914,48; (8) 488f 1,41; (9) 605 215 (ØJyll.); 699b 47; (10) 278 8,1935,114; 519 73; (11) 934 788; (12) 754 77; (13) 934 882; 107; (14) 161 1906/23: 2683; (15) 488 6,267; (16) 488 4,1880,362; (17) 488 6,292; 488g 1, 48; (18) 1004 25; (19) 228e 1,147; (20) 488g 1,47; (21) 613 B481; 488 9,1888,36; 228e 1,147; (22) 878 2,32 jf. 1,50; 944 185; 228e 1,83; (23) 488d 561; (24) 488f 1,41; 1009 ny rk. 2,1943–46,290; (25) 830 5, 38,139; 488g 1,143; (26) 648b 61.

HØST OG TÆRSKNING

Byggen er høstmoden, når aksene er grågule og hænger tæt mod strået (vist alm.) og man i solskin hører en knækkende lyd (1) – »det sprager i agerens korn« *Jeppe Aakjær* (2), når syltekirsebærrene er modne (NFyn; 3); det er tid at høste byg, når alle rødbynkens frø går af, idet hånden gnides fast over toppen (VLolland; 4).

Den skal mejes, når kærnerne har røde striber og hele marken et svagt rødligt skær – man siger, at den står eller er gået i rødkyne, rødrade,

rødkynding, rødkøle, rødkylle, rødkorn, rødkærne (modsat hvidkærne om umodent aks), røde ruder (5), – når et aks er modent, et andet i rødmæ, et tredje grønt (NSJælland; 6). Høst byggen i røde rader (eller røde roser) og havren i sin grønne trøje, så får du både strå og kærne (o. 1700ff; 7); høst æ byg i røde råj, så får du dit hammel (fuldmodne) korn med æ kâj (kiddike, som også havde en vis værdi, jf. bd. 2) (Mors 1811; 8). Man skal høste byg i røde og rug i grøde (9).

Den fuldmodne byg er pigmoden, til beg, et forstærkende forled (f.eks. befuld = meget beruset) (ØJylland; 10).

Spænder arken fra sønder til nør [∴ lange skyer fra horisont til horisont] · tag byggen ifald den er tør; men strimer det fra vester til øster. · kan du lade det stå, så længe du lyster (Stevens; 11). Sidste neg og sine steder også den pige, som bandt det blev kaldt bygekællingen Sjælland, byggrete Himmerland; bygretten, byggonnis, bygstodderen (alle Jylland; 12). Pigen skulle bære det pyntede neg hjem i et bånd om halsen (13), til høstgildet sidde nederst ved bordet (Helsing) eller fare hele byen rundt med sladder (Bregninge i Odsherred; 14) og juleaften sidde på dørtærskelen; kunne høstkarlen ikke lide hende, pyntede han sidste neg som en kælling for at håne pigen (VSjælland; 15), sml. s. 104. Der holdtes stakkegilde, når bygstakkene var sat (Strynø; 16); efter høsten vankede kaffe og æbleskiver (Sønderjylland; 17), eller den sluttede med et gilde: bygbojle (VJylland; 18).

»Man skal tærse rug på dyner (∴ med strå under), byg på sten, havre på bart (lo-)gulv« (VJylland; 19).

Når byggen var tærsket, skulle den kørnes, idet man først slog på den med plejlen, så avnerne (stakkene) brød af, hvorefter man lod stude eller heste trampe på kornet hældt ud i en høj dyng; siden blev den kastet over logulvet for at skille avnerne fra og endelig rensat gennem et sold (20).

En god bygmark kunne i VJylland o. 1850 give 20 fold og mere (21).

LITTERATUR: (1) 107 (SFyn); (2) 1002b 7; (3) 760 56,402; (4) 107 1949; (5) 605 462 (Fyn); 122 1832, 93; 320b 1833,164; 136b 1826,128; 939 1857,204; 228e 3, 119 jf. 1,701; (6) 941 34; (7) 586 1,477; 605 296; 488 9,1888,37; (8) 800 116; (9) 955 9,1930,32, 119; (10) 228e 2,818; (11) 278 9,1936,26; jf. 342 1914,57; (12) 250d 19,42; 228b 343; 499b 55; 228e 1,147f; (13) 228b 343; (14) 161 1906/23: 294; 24 35; (15) 466 170; (16) 339 266; (17) 250d 117; (18) 228e